FEKETE CSABA

JABLONSKI HÉBER BIBLIÁJA MAGYARORSZÁGON

KÖNYVTÁRTÖRTÉNETI ADALÉKOK ÉS HELYESBÍTÉSEK*

A Ráday Gyűjtemény régi állományába tartozó művek egyik értékes kötete héber Biblia, mely egykor az 1732-ben Odera-Frankfurtban is tanult Ráday Gedeon (1713–1792) birtoka volt.[1] A kötéstábla belsején ezt a kézzel írt *G. R.* monogram tanúsítja. Nem apjától, Ráday Páltól (1671–1733) örökölte, maga vásárolta. A Bibliának ebből a kiadásából jelenlegi ismereteink szerint ez az egyetlen ép példány hazánkban.[2] Csonka példányai Debrecenben maradtak, ezek adatait alább közlöm. A teológiai oktatás történetében, sem pedig könyvtáraink történetében nincs elhelyezve a mű, mert téves azonosítások tapadtak hozzá a hazai könyvtártörténet szakirodalmában. Ezek közül a főbbeket sorra kell vennünk és a valós adatokra rámutatnunk. A tévedések summás említése és helyesbítése előtt lássuk a Biblia könyvészeti leírását.

> *Biblia Hebraica: Cum Notis Hebraicis Et Lemmatibus Latinis. Ex recensione Danielis Ernesti Jablonski, Sereniss. Elect. Brandenb. à Sacris & Ecclesiarr. Unit. FFrr. per Polon. major. & Pruss. Senioris. Ad calcem subjungitur Clar. Viri Joh. Leusden Catalogus posthumus 2294. selectorum versuum, quibus omnes voces V.T. continentur. Edita Operâ & Impensis Johannis Henrici Knebelii, Collegæ Gymnasii Electoralis Joachimici. — Berolini, 1699.*

— 8° a^8—d^8, A^8—Z^2, Aa^6, Bb^8—Zz^8, Aaa^8—Zzz^8, $Aaaa^8$—$Ssss^8$,):(^{7} + ^{1} = [1], [32], 178, 508, [9] ff.
— A foliálást (számértékű) héber betűk jelölik; ezért ahol alább szükséges, a füzet és folio számát is megadom könnyebb tájékozódás kedvéért.

* Készült az OTKA K 73139-es számú pályázat támogatásával.

[1] Jelzete: O, 1739. Sima fehér hártyakötése teljesen dísztelen, gerincére fekete tintával felírták: *Biblia Hebraica.* Igen jó állapotban maradt meg, látszólag hiánytalan, de a bevezető 3-4 füzetéből összesen nyolc levél hiányzik. — Itt is megköszönöm a Ráday Gyűjtemény szíves segítségét és a hozzájárulást az itt látható címlapkép közléséhez.

[2] Sárospatak, Pápa, Kolozsvár stb. gyűjteményeiben mindhiába kerestem e Biblia példányait. Itt is köszönetet mondok Baranya Péter EKE rendszergazdának, általa különböző római katolikus egyházi könyvtárak még feldolgozatlan állománya felől is tájékozódhattam.

— A kötet függelékei közül — az interneten található adatok szerint (mintegy három tucat példányról van említés német könyvtárakban) — Jablonski értekezése a kötet elején négy füzetre terjed (a^8–d^8). Azonban a Ráday Gyűjtemény szép, és teljesen épnek látszó példányában ez nem így van, látszólag csupán az *a–c* füzet található meg, ez tehát nem 32, hanem 24 levél.[3] Az alább említett két debreceni csonka példányról nem lehet megállapítani, hogy eredetileg (több átkötés előtt) megvolt-e hiánytalanul Jablonski bevezető értekezése; de a harmadik (Sz 1300 jelzetű) példány alapján nyilvánvaló, hogy a Ráday Gyűjtemény példányából levelek hiányoznak a *c* és *d* jelű füzetből, a példány utolsó levele így nem c^8, hanem d^8.

(1)

Daniel Ernst Jablonski (1660–1741), berlini porosz udvari prédikátor és a cseh-morva testvérek püspöke életre szóló barátságot kötött 1704-ben a nála fiatalabb Ráday Pállal (1671–1733), mikor Ráday kezében futottak össze a kuruc diplomácia szálai és II. Rákóczi Ferenc belső titkáraként követségben járt Németországban. Levelezésük nagyobb része ismert.[4] II. Rákóczi Ferenc is levelezett vele.[5] Jablonski magyar kapcsolatait családi hagyomány alapozta meg. Petrus Figulus nevű apja menekült volt egy ideig hazánkban. Apósával (Jan Amos Komenský) jött Magyarországra, mikor a nagy cseh-morva pedagógus Comeniust meghívták Patakra.[6] Fiai később apjuk szülőhelyéből alkotott családi nevet választottak. Volt egyéb kapcsolata is Jablonskinak magyarokkal; többek között Pápai Páriz Ferenccel; közbenjárt magyarok ösztöndíjáért is már az előtt, hogy Rádayt ismerte. A héber Biblia mégsem eme kapcsolat révén jutott el Magyarországra és a Rádayakhoz. 1777-ben vette meg

[3] Többször előfordul, hogy (nagy) 8vo helyett tévesen 4to formátumot írnak hivatkozásokban, illetve hozzászámozzák a rézmetszetes díszcímlapot a bevezető rész leveleihez, tehát nem 32, hanem 33 levélszámot közölnek.

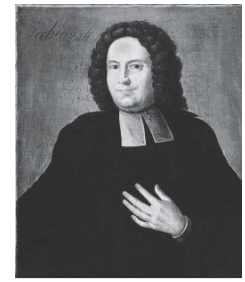
[4] *Ráday Pál iratai*. I. 1703–1706. Bp. 1955. II. 1707–1708. Bp. 1961. III. 1709–1711. Bp. 2003. — Az I. kötet 146. lapja után látható arcképe, metszetét J. Haid készítette az itteni 1. képen látható olajfestményről. Kézírása, egyik levelének fotója is látható ugyanott a 310. lap után.

[5] Ezt régebben is számon tartották. Lásd például (Pray György munkájára hivatkozva): „A' *Jablonszkynak* szólló levelet írta Rákótzi, *N. Károlyból,* October 18-dikánn 1708-ban". BUDAI É'saiás: *Magyar Ország Históriája…* III. Melybenn a' felséges Ausztriai Ház örökös uralkodása foglalódik. Buda vára visszavételétől a' mostani időkig. 2. kiadás. Nyomtatta Debreczenbenn Csáthy György. M. DCCC. XI. — M. DCCC. XII. III. 67. 3. kiadás. 1686–1833. Pesten, Trattner' és Károlyi' tulajdona, 1833. III. 53.

[6] RÉVÉSZ Imre: *Comenius unokája. Daniel Ernestus Jablonski születésének háromszázados évfordulójára.* In: Századok 96 (1962) 1–24. Lásd még Norman SYKES: *D. E. Jablonski and the Church of England*, London 1950; *Daniel Ernst Jablonski. Religion, Wissenschaft und Politik um 1700*. Hrsg. von Joachim BAHLCKE u. Werner KORTHAASE. Harrasovitz Verlag, Wiesbaden, 2008. — Az utóbbi kötet megszerzéséért itt is köszönetet mondok Egeresi László Sándor előzékenységéért és a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Török Pál Szemináriumi Könyvtárának. — Alább: BAHLCKE–KORTHAASE.

Ráday Gedeon a Medárd-napi vásár alkalmával Ernest Klopstock bécsi könyvkereskedőtől, aki rendszeresen ajánlott és szállított gyűjteményének könyveket.[7]

Ráday Gedeon könyvvásárlása előtt több mint hetven évvel már jelen volt a héber Bibliának ez a kiadása a hazai protestáns felsőoktatásban és Debrecen könyvtárában. Ezt azonban a már megemlített téves azonosítás és elhibázott magyarázatok következtében sem a teológiai, sem a könyvtári szakirodalom nem tartotta számon.

F. W. Weidemann festménye

Daniel Ernst Jablonski arcképe

(2)

Könyvtáraink hazai történetében mulattató sors jutott osztályrészül bizonyos könyvtári és könyvészeti adatoknak. Megesett ez Jablonski héber Bibliájával is. Főbb vonásokban érintenünk kell ezt az eszméltető folyamatot, helyesbítéssel.

Makkai László a debreceni református kollégium történetében a könyvtári állomány régi magyar Bibliáiról ír. Közülük többnek „[…] az 1706-os katalógusban nem találjuk a nyomát, nyilván közvetlenül a használók tulajdonában volt, vagy […] idők folyamán elhasználódott és kiselejtezésre került. Ezért szerepel a XVII. század közepe előtti magyar bibliafordításokból oly feltűnően kevés az 1706. évi katalógusban, míg a Tótfalusi Kis Miklós-féle 1685. évi amsterdami magyar bibliából 26 darabot tartottak mintegy »raktáron« az eljövendő diáknemzedék számára, valószínűleg nem is csak kikölcsönzésre, hanem eladásra is."[8] Eladásra szánt készletnek igen gyér az *Aranyas Biblia* (1685) egyetlen példánya, hiszen Makkai László állításával ellentétben mindössze ennyi volt akkor a könyvtárban. Természetesen tanulási célra kölcsönöztek (azaz kizárólag a diákságnak és tanáraiknak). Minden tekintetben iskolai könyvtár volt a Református Kollégium, illetve akkor még a Coetus, a diáktestület saját könyvgyűjteménye.[9] Kellett elegendő számú latin, görög és héber Biblia a három szent nyelv megfelelő szintű oktatásához. Magyar Bibliát református szertartáson alkalmaztak, nem oktatásban. Azonban szertartási célra minden *classisnak* volt Bibliája, későbbi időkben magyar is. Térképgyűjteménnyel és esetleges más könyvekkel a Bibliát évenként gondjára bízták a kiválasztott diáknak. Másrészt azonban ismeretes a magyar Biblia széles

[7] SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története.* Megjelenik Ráday Gedeon halálának 200. évfordulója alkalmával. Bp. 1992. 152, 185. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai. 4.)

[8] MAKKAI László: Debrecen iskolájából ország iskolája. In: *A Debreceni Református Kollégium története.* Szerk. BARCZA József. Bp. 1988. 53. Erre a Debreceni Református Kollégium 450 éves jubileumára megjelent munkára alább *DRKtört* rövidítéssel és lapszámmal hivatkozom.

[9] Újabb áttekintés a könyvtár történetéről FEKETE Csaba – SZABÓ Botond: A kollégium könyvtára. In: *DRKtört* 393–467.

körű hiánya a 17. században, Tótfalusi Kis Miklós törekvéseinek fő motivációja volt ennek megszüntetése, ez a munkásságát tárgyaló tanulmányok révén közismert.

Jóhiszeműen támaszkodott Makkai László első összefoglaló könyvtártörténetünk, illetve benne a felhasznált korábbi források adataira. Könyvtártörténetünkben tudniillik azt olvassuk az 1702. évi úgyvélt Debrecenben legelső könyvtári szabályzatról (meg a katalogizálásról): „A könyvtári utasítást katalogizálás követte. Említést érdemel, hogy meglehetősen korán láttak hozzá szakkatalógus készítéséhez. 1704-ben [!] készült az első ilyen címjegyzék [!], majd 1714-ben egy új, betűrendes katalógus."[10] A könyvtáros diákok a polcon talált sorrendben jegyzékelték a könyvek lerövidített címét, szerzőjét (ezt nem mindig) és megjelenési évét (gyakran hiányos impresszumát). Ezt 17. századi városi utasításra tették, kötelesek voltak a széniori és könyvtárosi diáktisztség átadása-átvétele alkalmával a városnak is beadni a jegyzék egyik példányát.[11] A korábbi jegyzékek nem maradtak meg, a 18. század első évtizedéből való a legkorábbi. Újra leírta, megújította (*noviter delineavit*) Naszályi István könyvtáros diák 1706-ban (nem 1704-ben!) az állomány jegyzékét.[12] Szakkatalógusnak ezt tévedésből sem vélheti könyvtáros; az imént idézett mondat is *címjegyzékről* szól; az elszámoltatás dokumentumát katalógusnak is csupán óvatos fenntartással tekinthetjük. Megmaradt a következő jegyzék is 1714-ből (*Series librorum… renovatur…*),[13] betűrendes mutatóval (nem szoros betűrendben). A korábbi jegyzékben nincsenek is a Makkai László (és mások) által emlegetett magyar Bibliák. Nincsenek olyan vonatkozásai sem az akkor érvényes kollégiumi törvényeknek, amelyeket a csupán korábbi közleményekre támaszkodó áttekintés vél. A 17. századból megmaradt kollégiumi törvények nem tartalmazták — az 1657-ban megújított és a *Lex Antiqua* szövegét átíró új törvény sem — a könyvtáros diák tennivalóit. 1704-ben történt, hogy első ízben beiktattak egy cikkelyt (*Leges Bibliothecario praescriptae*) az újrafogalmazott, nyomtatásban is megjelent törvénybe,[14] majd ezt további adalékokkal (*additamenta*) bővítették 1788-ban. Akkora a helyzet gyökeresen megváltozott, már csaknem félszázados volt

[10] CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet.* Bp. 1987. 128–129. Könyvtártörténetünkre alább Csapodi–Tóth–Vértesy rövidítéssel és lapszámmal utalok.

[11] *DRKtört* 398; a Protocollum oppidi Debrecen 1650–1652. évi kötetéből idéztem latinul is a városi rendelkezést: ugyanott 453 (32. jegyzet).

[12] TtREL Kézirattár R 71/5a vö. FEKETE Csaba – SZABÓ Botond: *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok.* Bp. 1979. (Magyarországi egyházi könytárak kéziratkatalógusai. Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur 1.) — Szövegkiadása: *Partiumi könyvesházak 1623–1730.* Sajtó alá rendezte FEKETE Csaba – KULCSÁR György – MONOK István – VARGA András. Budapest – Szeged, 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.) Alább *Partiumi könyvesházak* rövidítéssel hivatkozom rá.

[13] TtREL Kézirattár R 71/6 — Szövegkiadása: *Partiumi könyvesházak*

[14] Leges Incliti Reformatorum Collegii Debrecinensis. RMK II. 2205

az új könyvtári rend. Ennek értelmében egyik fiatal professzort választotta a tanári kar (bibliothecae praefectus elnevezéssel) a könyvtár működésének felügyeletére.

Ennek az új rendnek azonban még nyoma sem volt a 18. század legelején. Könyvtártörténetünk mégis a 18. század első éveinek debreceni rendjét szinte 20. századi kölcsönkönyvtár módjára mutatja be, éppen nem Bibliák miatt: „A város ugyanis 1702-ben elrendelte, hogy a könyvtáros csak a rektor engedélyével adhat kölcsön könyveket."[15] Bibliák, mégpedig héber Bibliák tanulmányi célra való kölcsönzéséről rendelkezett a város és ezt a diákságra korlátozta. Az ötvenes évek utózöngéjeként is hiba volt elkendőzni a valóságot. Az állítás hamis. A könyvtár működését és funkcióját félreértelmezi a hangsúlyok aprócska eltolása.

Végső soron mindezek a fatális tévedések és értelmezési torzulások Esze Tamás 1947-ben megjelent írásából erednek. Ő összekapcsolta a debreceni könyvtár feltételezett pusztulásával a Bibliák számának feltételezett apadását. „Négy esztendő multán, az 1706. évi katalogizálás alkalmával már csak 26 példány volt meg. Nyilván nem azért, mert a könyvtárosok vétettek a szabályzat ellen, hanem azért, mert 14 példány a könyvtár feldúlásakor elpusztult."[16] Valóban felforgatták, kifosztották, bemocskolták a labancok kétszer is a könyvtárat meg a templomot, de a diákság a könyvek tekintélyes részét elmenekítette (Ecsed várába, Zalatnára, esetleg más helyre is), a veszteség tehát nem lehetett olyan sorsdöntő mértékű, mint ahogyan ezt Esze Tamás találgatta.[17] Érvelésében, hivatkozásaiban ettől eltekintve is elég sok a pontatlanság.[18] Elvétette a katalógusok évszámát, kritikátlanul következtetett. 1714-ben történt csupán az jegyzékelés, amelyet ő 1706-ra időzített. Ez még hagyján. Tucatszámra tárolt *magyar* Bibliáról szól…

Héber Biblia miféle könyvészeti metamorfózis árán magyarosodhat? Bebábozódás nélkül történészi ráfogás szülte újjá a kiadás hivatkozás nélkül állított 1685. évéből.[19] Ez az állítólagos impresszum nem a könyvtári katalógusból vagy szakirodalomból való. Áthallásból. 1685-ben akarták Komáromi Csipkés György fordítását kinyomtatni Debrecenben. Címlapja elkészült Németalföldön, de a vállalkozás a török miatt ellehetetlenült. Megjelent ellenben ugyanekkor Tótfalusi Kis Miklós *Aranyas Bibliája* Amsterdamban.[20]

Az Esze Tamás által említett katalógusokban, bár nem ott és nem úgy, valóban van rendelkezés, mégpedig 40 héber Biblia használatáról, amelyekről ő is

[15] CSAPODI–TÓTH–VÉRTESY 96.

[16] A debreceni kollégium könyvtárának pusztulása. In: *Egyháztörténet* III (1945), 57. — A folyóirat eme évfolyama csak 1947-ben jelent meg!

[17] Vö. *DRKtört* 410.

[18] Például PÓSALAKI János (1652–1727) debreceni bírót és országgyűlési követet ismételten összetéveszti a hitvitázó PÓSAHÁZI János (1628–1686) pataki professzorral.

[19] Helyesbítettem korábban: *DRKtört* 454 (39. jegyzet).

[20] Lásd a részleteket FEKETE Csaba: Jablonski Bibliája – avagy könyvészeti által-állatozás. In: MKsz 125 (2009) 95–101.

beszél, majd írás közben megfeledkezik arról, amit elkezdett. Nem afféle általános kölcsönkönyvtári szabályzat született, hanem sajátosan a Jablonski-féle 1699. évi berlini kiadására érvényes városi utasítás; ugyanennek a kiadásnak egy példányát vásárolta meg Ráday Gedeon évtizedekkel később. A Debrecenben meglévő vagy megmaradt példányokat az 1714. évi és későbbi katalógusok elsorolják. Pusztulhatott valóban belőlük a labancok itt időzésekor, de sokkal valószínűbb, hogy azért volt csupán 14–15 darab a polcon (Esze Tamás elszámolta; nem 26 darab volt, hanem 26 hiányzott a negyvenből), mert a többi példányt tanulásra kölcsönözték, vagy meg is váltották a tógátus diákok. A valós helyzet vizsgálata híján (a forrást később sem nézték meg) az azonosítást elvételt ráfogás pótolja. Komáromi Csipkés György azonos nevű tehetséges fia sikeres diplomáciai szolgálatot látott el. A szatmári béke kialkudásában vezető szerepet vállalt[21] fürmenderi, később főbírói tisztségében. Apja Bibliájának (valójában a Károlyi-féle szöveg kiadásra régen elfogadott teljes revíziója volt) kényszerűen elhalasztott kiadását megvalósította a várossal 1713–1717 között.[22] 1702-ben is ő intézte a héber Bibliák vásárlását. A diákságnak ajándékozott kötetek óvásáról is gondoskodott a város vezetőségével együtt. Ezt foglalja írásba a néhány pontos szabályozás.[23] Több mint három évtizeddel később (1738-ban) az akkor még utoljára önállóan, bibliothecae praefectus irányítása nélkül működő könyvtáros diák, Jánki Péter valóban úgy iktatta ezt a megszorító intézkedést az új katalógus élére, hogy elhagyta bevezetését, ezzel aztán kiterjesztette érvényét a Coetus valamennyi könyvére.[24] Ennek azonban nem lehetett visszaható érvénye 1702-re vagy 1706-ra.

Esze Tamás Varga Zsigmondot megbírálva írta tanulmányát. A kollégium könyvtárának története egyáltalán nem hibátlan, de ezen a ponton semmi hasonló vétséget nem követ el, mint bírálója. Mielőtt a héber Bibliákra vonatkozó szabályozást kivonatosan, magyarul közli, téveszmék nélkül ennyit ír: „Az első fennmaradt *szabályozás* azokban az utasításokban van lefektetve, melyeket a városi tanács az általa 1702-ben hozatott negyven héber biblia kezelésére vonatkozólag ad

[21] SZENDREY István: A szatmári béke „követének" családi és vagyoni viszonyairól (Komáromi Csipkés György). In: *A Hajdúsági Múzeum évkönyve.* VI. Hajdúböszörmény, 1987. 57–82. Budai É'saiás is megemlíti ezt a szerepét: „*Gróf Károlyi Sándor,* Debreczen Városa Fő Bíráját, *Cs. Komáromi Györgyöt,* vette fel eszközül, a' *Gr. Pálfi Jánossal* való tractálásra. Ámbár a' dolog, *Rákótzinak* híre 's tudta nélkül kezdődött: mindazáltal, ő róla is akart gondoskodni Károlyi Sándor". I. m. 2. kiadás III. 72., 3. kiadás III. 57. Baráth Bélának köszönöm, hogy erre az adatra figyelmeztetett.

[22] MARGÓCSY Dániel: A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben. In: MKsz 124 (2008) 15–26. FEKETE Csaba: Komáromi Csipkés György Bibliájához (helyesbítés). In: MKsz 124 (2008) 439–442.

[23] Latin szövegét lásd: *Partiumi könyvesházak 1623–1730.* Sajtó alá rendezte FEKETE Csaba – KULCSÁR György – MONOK István – VARGA András. Budapest – Szeged, 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.) 145–146.

[24] Lásd a részleteket FEKETE Csaba: Jánki Péter munkássága a Kollégiumi Könyvtárban. In: *A debreceni Déri Múzeum évkönyve.* Debrecen, 1991. 309–331.A könyvtáros tisztségre pedig FEKETE Csaba: Könyvtáros szénior. In: MKsz 118 (2002) 161–165.

a mindenkori bibliothecariusoknak. Szövegüket közli a II. katalógus előzéklapja."[25] Ezt a városi intézkedést nem Esze Tamásnak kellett fölfedeznie, jóval korábban sem volt ismeretlen. Géresi Kálmán közölte latinul a könyvtár történetének vázlatával az úgynevezett millenniumi értesítő 335. lapján.[26] A könyvtárra és a könyvtárosra vonatkozó szabályok szintén közismertek voltak. Varga Zsigmond megbírált könyve előtt csaknem fél évszázaddal nyomtatásban megjelentek, összehasonlítva a hasonló sárospataki törvényekkel.[27]

A légből kapott évszám és megtévesztő azonosítás az utóbbi évtizedekben érthetően többeket félrevezetett, Makkai Lászlót is, az Egyháztörténetben közölt tanulmányból könnyen asszociálhatni Komáromi Csipkésre, nem csupán Tótfalusira. Ilyen óvatlanság szintén megtörtént azóta.[28]

A teljesen valótlanul ábrázolt könyvtártörténeti helyzetet és a képtelen azonosítást taglaló kényszerű kitérő után lássuk, mi jellemzi a diákság oktatása céljából vásárolt Bibliát.

(3)

Athias nemzetközi hírnevű kiadására alapozott a Jablonski-féle »recenzió« (újonnan átnézett kiadás, amint címlapja elmondja). Joseph ben Abraham Athias (kb. 1635–1700), a tudós nyomdász kényszerből áttért spanyol rabbi családból származott (ők voltak a *marranok,* újkeresztyének, szükségkeresztyének, akik az inkvizíció árnyékában a 15. század végétől konvertáltak, de titokban törekedtek minél több zsidó vallási hagyomány őrzésére).[29] Athias különösen szép betűvel és igen gondosan kiadta a héber Bibliát 1661-ben. Kéziratos forrásokat is használt, de a punktációban (a mássalhangzós szöveg magánhangzóinak szabatos jelölésében) és az akcentusokban (a mondattani tagolás és az énekelt olvasás, kántálás vagy kantilláció jelecskéiben) hibák is keletkeztek.[30] Ebbe belejátszott az askenáz

[25] VARGA Zsigmond: *A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége.* Debrecen 1945. 40.

[26] A főkönyvtár története. In: *A debreczeni ev. ref. főiskola értesítői az 1894-95. iskolai évről*. Debreczen, 1895. 334–344.

[27] BÉKEFI Remig: *A debreczeni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei*. Budapest, 1899.

[28] Vö. „A Csipkés-Biblia 40 példányát a lelkész fia Komáromi Csipkés (II.) György debreceni főbíró megrendelte, és 1702-ben a könyvtárban el is helyezte." Írja CSORBA Dávid: *„A' sovány lelket meg-szépíteni". Debreceni prédikátorok (1657–1711).* Hernád Kiadó, Debrecen, 2008, 242 (218. lábjegyzet). (Nemzet, egyház, művelődés V.) — Igen ügyes ember lehetett az ifjabb Komáromi György (már megnemesítve *kóji* prédikátummal), ha e Biblia megjelenése előtt 15 évvel is hozzájutott nyomtatott példányokhoz…

[29] Vö. HORVÁTH Emőke: A Ferrarai Biblia és olvasói. In: *Egyháztörténeti Szemle* 10 (2009/2) 34–44.

[30] MARESIUS (Samuel des Marets, 1599–1673) meg is támadta. Athias *Cœcus de Coloribus, contra Reprehensiones Samuelis Maresii de ed. Bibl.* (Amsterdam, 1669) című munkát adott ki feleletül.

(németországi) és szefárd (spanyolországi) hagyomány eltérése, így eltérőleg értelmezett egyes akcentusokat Athias és Leusden.

Ismerte ezt az Athias-féle kiadást Tótfalusi Kis Miklós is, mint amelyik versengett a *legcorrectább* hírű latin kiadással: „Athias egy-egy aranyat igért minden *error*ért az ő zsidó Bibliájában, ha [vala]ki mutat, annyira bizott hozzá: mégis Angliaban egy zsidó azt mondotta felőle, hogy csak ő is 400-ig való *errort* talált benne".[31] A teljesítmény és a szép nyomtatás elismerése így sem hiányzott: Amsterdam nyomdászcéhébe fogadták Athiast. Még nagyobb figyelemmel és még szebb betűkkel készítette második kiadását 1667-ben, 600 holland forint értékű láncot és medált kapott jutalmul. Korrektornak Johannes Leusden (1624–1699) utrechti református professzort választotta. Bibliáját zsidóknak és keresztyéneknek egyaránt szánta. Ezért is alkalmazott korrektorul keresztyén egyetemi tanárt. Rangos és kiválóan felszerelt nyomdája kiváltságot szerzett az angol protestáns Biblia nyomtatására is.[32]

Miben és miként követte Jablonski Athias kiadását?

Nyomdát kellett előbb szerveznie. A 17. század végén Berlin sem héber betűs nyomtató műhellyel, sem héber szedéshez értő nyomdásszal nem büszkélkedhetett, mert egyáltalán nem volt jelentős zsidó kolóniája tudós rabbikkal. Nem is lehetett, mindössze ötven zsidó család betelepedéséről szólt az engedély 1671-ben.[33] Jablonskinak viszont már korábban része és tapasztalata volt héber nyelvű könyvkiadásban, zsidó nyomdai vállalkozásban. Életrajzából eddig sem hiányzott a Talmud berlini kiadásának és utána csődbe jutásának emlegetése, ezt Révész Imre is átvette.[34] Az újabb kutatás valós adatokkal helyettesítette a nyomdát saját házában

[31] RMK I. 1528; Modern kiadásai: *M. Tótfalusi K. Miklosnak maga személyének, életének, és különös tselekedetinek mentsége… Mellyet most ujjolag kinyomtattak Tolnai Gábor bérekesztö-beszédével*. Gyomán, Nyomtattatott Kner Izidor Betűivel 1940. Esztendőben. E8a = 79. – HAIMAN György kiadásában (Bp., 1987) ez a rész a 112. lapon olvasható. — A hír kapcsolatban lehet David Clodius alább említett kiadásával, aki szintén hatszáznál több hibát talált Athiasnál.

[32] A Ráday Gyűjtemény O, 4490/1–2 jelzetű, kettőbe kötött példányát használtam, valamint a TtREK (Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár) bibliagyűjteményének Sz 1388 (a 19. század végén és a 20. század első felében még E 1803) jelzetű példányát. Az első Kármán András tulajdona volt, akinek szintén szoros kapcsolata volt Ráday Pállal, ajándékozott is könyveket Rádaynak. A debreceni példány erősen használt, nemegyszer újrakötötték, hiányos. A 19. században átkerült a duplumtárba, tehát akkor még volt másik példány ebből a kiadásból Debrecenben. Mára csupán ez az egy maradt, visszasorolták később.

[33] Bécsből elűzöttek letelepedését engedélyezte ekkor Frigyes Vilmos ediktuma. Vö. Susanne TALABARDON: Die Biblia Hebraica des Daniel Ernst Jablonski. In: BAHLCKE–KORTHAASE 463–489. — A továbbiakban TALABARDON.

[34] „A biblikus-prédikátori érdeklődési körön túlmenőleg a sémi filológia terén a legértékesebb vállalkozása volt Jablonskinak a *babyloni Talmud új kiadása*, amiért súlyos anyagi kockázatot vállalt (hosszabb ideig saját héber nyomdája is volt), s öregségére majdnem belebukott a hatalmas vállalatba" (vö. idézett műve 10).

működtető protestáns prédikátor romantikus elképzelését,[35] elhárította Jablonski nagylelkű és korai felvilágosodott minősítését,[36] kimutatta ellenben azt is, hogy részben üzleti vállalkozásként a Talmudnak nem is egy, hanem három kiadásában is volt része a héber Biblia kiadása előtt és után.[37] Az ügylet biztosan kockázattal járt (politikailag és pénzügyileg), de sikerrel is kecsegtetett, a Talmudnak az elsőt követő még két kiadása erre mutat.

Mellőzhetetlen mozzanat ez, mert a birodalmi szemléletből sem akkor, sem azóta nem hiányoznak a beolvasztási törekvések; a kisebbségek hagyományait nem ismerik el, nincs törvényileg biztosítva önigazgatásuk, önazonosságuk vagy kettős azonosságuk megőrzése. Ehhez járul, hogy a Biblia összekötő kapocs. Másfelől a Messiás eltérő zsidó és keresztyén értelmezése miatt el is választ, ezzel jogfosztás vagy üldözés indítékává vált. A nemes kívánalom, a *tria lingua primigenia* (a három szent nyelv: görög–héber–latin ismerete) és a humanista-reformátori szellemiség képviselete mellett a protestánsok elhárítani igyekeztek a zsidózás vádját azzal, hogy elvetették a szertartási kötöttségeket, hitvallásokban is megfogalmazva.[38] Remélték

[35] Ezt főként Hermann DALTON életrajza terjesztette (*Daniel Ernst Jablonski. Eine preussische Hofpredigergestalt in Berlin vor zweihundert Jahren.* Berlin, 1903); az ő munkájának avultságát és meghaladottságát Révész Imre is hangsúlyozta (idézett műve 21).

[36] A korábbi szakirodalom nyomán Révész Imre sem hallgatta el (idézett műve 11–12) Jablonski félreértelmezett zsidómissziós célját és a királyi hatalmat istenítő lojalitását. Ezek vezették kétes értékű lépésekre: „A Comenius halálától unokája haláláig terjedő háromnegyed században a felvilágosodás egyre jobban előretörő hatásai még lépten-nyomon keverednek nemcsak alchimista kísérletekkel, […] hanem apokaliptikus és chiliastikus világvégvárásokkalt is […]. Ennek a váradalomnak a szolgálatába állították *a missziói gondolatot* […]. Jablonskit, sőt általános humanitárius-kulturális szempontból Leibnizet is érdekelte a pogánymisszió […]. De Jablonskit főképpen mégis a zsidók »megtérítésének« ügye foglalkoztatta, és ennek *nem* szerencsés szolgálatába állította a maga kétségtelenül nagy sémi filológiai készültségét is" (10–11). LEICHT rámutat (lásd a következő jegyzetet), hogy nem csupán a héber nyelvű nyomtatás állami engedélyezésének előmozdítása, hanem Jablonski működésébe ez a Johann Andreas EISENMENGER 1700-ban megjelent és be is tiltatott munkájának (*Endecktes Judenthum, oder gründlicher und warhafter Bericht, welcher Gestalt die verstockten Juden die hochheilige Dreifältigkeit erschröcklicher Weise lästern und verunehren…*) megismételt, hamis impresszummal és királyi pénzen való kiadatása is beletartozott. Következőleg legkevésbé sem mondható minden árnyalás nélkül a zsidóság türelmes és elfogulatlan pártfogójának. — Vö. még TALABARDON 477–478.

[37] Levéltári források (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem) nyomán és újabb kiadástörténeti valamint könyvészeti szakirodalom felhasználásával tisztázta Reimund LEICHT: Daniel Ernst Jablonski und die Drucklegungen des Bablonischen Talmud in Frakfurt/Oder und Berlin (1697–1699, 1715–1722, 1734–1739). In: BAHLCKE–KORTHAASE 491–516. — A továbbiakban LEICHT.

[38] Például a II. Helvét Hitvallásban: „A zsidóskodó ünneptartásnak és babonáknak azonban semmi engedményt nem teszünk. Mert nem hisszük, hogy egyik nap a másiknál szentebb volna és nem gondoljuk azt sem, hogy a munkaszünet önmagában kedves Isten előtt, hanem a szombat helyett a vasárnapot is keresztyén szabadsággal ünnepeljük" (XXIV. fejezet, 2. pont). Elhárították az ünnepeket, mert: „…mikor eljött a Szabadító Krisztus és a törvény eltöröltetett, *mi hívők nem vagyunk többé a törvény alatt* (Róm 4,14) és ezért eltűntek a szertartások. Ezeket annyira nem akarták a Krisztus

és el is várták a zsidók megtérését, azaz tévelygésük feladását, kikeresztelkedésüket. Ezért a megátalkodottság, engedetlenség, Jézus- és Isten-ellenesség vádja is hangot kapott egyes művekben, amelyekből több megtalálható volt Jablonski könyvtárában.[39] A Biblia eredeti nyelvű kiadása így az apologetika és misszió kereszttüzébe került. Tiltott könyvek listáján volt a Talmud.[40] Viszont a századokig igen hatásos Johannes Buxtorf (senior, *Juden Schul, 1603*)[41] a zsidó tudósok magyarázatait, a Talmudot is a megismerés és hitvédelem eszközének tekintette, a héber szöveg szó szerinti értelmezésében (sensus litteralis), mint amelyből a keresztyén tantételek (így a tirinitástan) új érveket nyerhetnek a zsidók meggyőzésére; ezért „a Targum fontos segítség a keresztyénnek bibliai és teológiai tanulmányaiban; segít az olvasónak a homályos héber szöveg megértésében, világosan tanúskodik a megígért Messiásról".[42]

A harmincéves háború (1618–1648), a kozákok felkelése (1648–1649) és a svéd–lengyel háború (1648–1660) utáni légkörben Nyugatra menekült lengyelországi zsidóság ellátatlan volt héber kegyességi és vallási könyvekkel. Érdeklődés is támadt a zsidó hagyományok és kegyesség iránt, ugyanakkor a Talmud kiadása révén még a plágium árnya sem hiányzott a lefedetlen piacra való behatolás igyekezetéből, hisz a krakkói, lembergi központok helyének betöltésére szóba sem kerülhetett önálló zsidó nyomdák létesítése német fejedelemségekben, még a Talmud cenzúrázott kiadására sem (tehát elhagyva a keresztyénellenes részleteket). A korábbi nyomdák szerepének átvételére, kiadási engedély (privilégium) megszerzésére protestáns nyomdáknak nyílt lehetőségük.[43] Jól tájékozott, adatokban bővölködő javallással[44]

egyházában megtartani vagy megújítani az apostolok, hogy világosan kijelentették: nem akarnak semmi terhet róni az egyházra (ApCsel 15,28). Ezért *judaizmust vezetnénk be vagy állítanánk helyre,* ha Krisztus egyházában megsokasítanók az ószövetségi egyház módjára a szertartásokat" (XXVII. fejezet, 1. pont). E mögött Pál szavainak (*a régiek elmúltak*) szélsőséges értelmezése van — többek között —, egyben a pápás szokásokat és hierarchiát az eltörölt ószövetségi papság folytatásának bélyegezték, mely Jézus Melkisedek szerinti papságát veti el. A reformáció svájci ága egyben ezzel kezdőzte az éneklés és liturgia iránti közömbösséget és tilalmat. Következményét akkor még nem mérte fel. Az éneklés visszaállítása és az orgonák visszaépítése sem billentette helyre a tévedést Zwingli követői körében; az előre nem látott későbbi ártalmakat a protestáns irányzatok mai napig megszenvedik.

[39] TALABARDON 470–472.

[40] 1553-ban született rendelet a Talmud elkobzására és megégetésére (20.000 példányt égettek el); IV. Pál pápa vetette fel a tiltott könyvek jegyzékére 1559-ben. LEICHT 496–497.

[41] A két bázeli Buxtorf (senior et junior) lexikális munkáiból 17 tétel található Jablonski könyvtár-jegyzékén. TALABARDON 466–467.

[42] Stephen G. BURNETT: *From Christian Hebraism to Jewish Studies. Johannes Buxtorf (1564–1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*. Leiden/New York/Köln 1996, 175. Idézi LEICHT 469–470.

[43] 1673-ban szerzett kiváltságot héber nyelvű könyvnyomtatásra a brandenburgi fejedelemtől Odera-Frankfurt egyetemi nyomdája, attól kezdve számos rabbinikus kiadvány is napvilágot látott; a Talmud nyomtatására a szabadalom 1693-ból ered. LEICHT 499, 513.

[44] LEICHT 500.

és magánvagyonának befektetésével járult hozzá Jablonski a Talmud első kiadáshoz, amely még Odera-Frankfurtban jelent meg. Szintén pénzelte a második-harmadik kiadást, ennek nyomtatásából Berlinben működő nyomdája is részt vállalt. Ekkor aztán már megvalósíthatta a Joachim gimnáziumban hébert tanító Heinrich Knebel kezdeményezését, 1697-től zsidó nyomdásza majd nyomdavezetője és nyomdája is volt;[45] immár az Amsterdamból szerzett betűkkel vállalhatta, s el is végezhette a következő két évben a Biblia Hebraica Berolinensis kiadását.

A Biblia rézmetszetes címlapjának homlokán 1667-ben a *tetragrammaton* (héber Istennév) látható sugárkoszorúban. Alatta nyitott könyv két latin bibliai idézettel: *Ezt a törvényt adta Mózes Izráel fiainak* (5Móz 4,44); *Mózes törvényt adott nekünk, Jákób gyülekeztetének, örökségül* (5Móz 33,4). Alul füstölő oltár, körülötte írószalagon még egy idézet: *Azután azt mondta az Úr Mózesnek: Jöjj fel hozzám a hegyre és maradj itt, mert át akarom adni neked a kőtáblákra írt törvényt és parancsolatokat, amelyeket azért írtam le, hogy tanítani lehessen azokat* (2Móz 24,12). Jablonski kiadásának kettős címlapja van. Szedett (ennek szövegét föntebb idéztem) és rézmetszetes. Mutatják az itt látható képek, hogy a címlap szerkezete, motívumai szintén Athias 1667-es kiadásán alapulnak, megfelelő módosításokkal. Elmarad a nyomdászjelvény, de a képi megoldás igen hasonló. A karmaival kardot és jogart markoló sas kitárt szárnyán nem ószövetségi jeleneteket látunk, mint Athiasnál (a fáraó seregét a Vörös-tengeren való átkelésnél, az angyallal birkózó Jákóbot és a tevékkel vonuló Izráelt). A sas írószalagot tart csőrében, amely átível széttárt szárnyán és begyén, rajta a térdszalagrend jelmondata: *Hony soit qui mal y pense* (arra szégyen,

Jablonski-kiadta héber Biblia rézmetszetes díszcímlapja

[45] Jablonski rábízta nyomdája vezetését Levin Davidra és Se'ev Wolf ben Salman Mirelsre (Wolf Salamon). TALABARDON 475.

aki rosszat gondol). Célzás ez bizonnyal az Athias–Leusden-féle kiadást ért támadásra is, meg arra, hogy gondol az új kiadó munkájának szintén várható megtámadására. A három fametszetes részcímlap felépítése szintén nagyon hasonlít korábbi mintájához.[46] Ezek a történeti könyvek, a kisprófétáék és a költői könyvek első nyomdai füzetének első lapját foglalják el. Mindhárom címlap fametszetes keretezése azonos, a lap közepén az egymás után következő bibliai könyveket felsoroló latin és héber szöveg szedett.

Jablonski szövegkiadása (illetve nyomdásza) lapról-lapra, sorról-sorra követi mintáját, azaz a könyvtest terjedelme, minden bibliai könyv kezdete és vége ugyanazokon a lapokon van, mint Athiasnál. A számozás is követi az Athias-féle mintát. Mózes öt könyve (178) levél után ismét elkezdődik eggyel a számozás; a következő részek összes terjedelme 508 levél (nem számítva a héber szöveg utáni függelékeket). A füzetek elnevezése és számozása is teljesen azonos, tehát a Mózes öt könyve elkülönül azáltal, hogy a *»Z«* jelű nyomdai füzetnek csak két levelét számozzák; az egységes végigszámozástól eltérően az újrakezdés utáni *»Aa«* jelű füzetnek meg csak hat levele van (a kettő együtt így nyolc levél). Ugyanott vannak a részcímlapok. Nincs külön címlapja Mózes öt könyvének. Van a korai vagy nagyprófétáknak (Prophetae anteriores נביאים ראשונים; Aa^{1a} = [1]. levél, az újra kezdett levélszámozás szerint). Van még a későbbi vagy kisprófétáknak (Prophetae posteriores נביאים אחרונים Uu^{6a} = [156]. levél; valamint a költői könyveknek vagy írásoknak (Hagiographa כתובים Rr^{7a} = [317]. levél. Szintén ugyanazon a helyen van a félig üres lapok (a 6. és 7. ábrán itt is látható) nyolc ismétlődő fametszetes záródísze (a Bírák, 2Sámuel, 2Királyok, Jerémiás, Példabeszédek, Dániel, Nehémiás és a 2Krónika végén).[47] Az Athias-félék helyett ezeket nagyon hasonlóan újra metszették. Így az új kiadás szinte az 1667. évi 2. kiadás újraszedése.

Athias kiadását sokan tekintették valamilyen mintának a 19. századig. Az egyik javított kiadást (1677-ben) sajtó alá rendező David Clodius mégis azzal kérkedett, hogy mintegy hatszáz hibáját javította. Jablonski további kétezer javítást emleget (4. §). A szöveg igen gondos átnézése, a punktálás és az akcentusok helyesbítése valós sémi nyelvészeti teljesítménye az új kiadónak.[48] Jablonski a korábban használt kiadások és források mellett számos továbbit is használt, közöttük saját könyvtárában meglévő kéziratokat és a fejedelemség könyvtárában elérhető kéziratos forrásokat. Könyvtárában félezerre rúgott a héber Bibliák kiadásainak és a hebraisztika szakkönyveinek a száma.[49] Huszonhat Biblia Hebraica kiadása volt. Indíttatási között a reformátori *sola Scriptura* nem önmagában érvényesült,

[46] A קעח [= 178]. levél utáni első, azaz Aa1a: א [= 1], majd sorban a Uu6a קעו [= 156] és Rrr6a שיג [= 317] levélen.

[47] Az Gg1a, Nn6b, Uu5b, Hhh3b, Bbbb2b, Iiii1a, Llll6a, Ssss6a levélen. 1667-ben a legutolsó helyen a korábbiaktól eltérő, kisebb méretű, szintén fametszetes záródísz van.

[48] TALABARDON 488–489.

[49] Halála után eladták könyvtárát, 1742. február 12-én volt az akció, előtte elkészült könyvtárának jegyzéke: *Catalogus Librorum, viri summe reverendi D. Dan. Ernesti Jablonski,* Berlin, 1742.

hangsúlyos a színvonalas tudományos nyelvoktatás igénye.[50] Értekezésszerű bevezetésében felsorolja a legfontosabb előzményeket, amelyek alapján szerkesztett. Ezek között van három híres polyglotta. Tehát az Arias Montanus-féle *Biblia Regia* (Antwerpen, 1569–1572), az Elia Hutter-féle (Hamburg, 1587, 2. kiadása 1603), és mindenekelőtt a londoni (London, 1654–1657). Ezt Jablonski tanulmányútján ismerte meg, ahol akkor Brian Walton munkatársai, így John Pococke volt elismert tekintély. Emellett Daniel Bomberg kiadása (Velence, 1525–1526), a Johannes Buxtorf-féle (Basel 1618, 1619), a Manasse ben Israel-féle (Amsterdam, 1631; 1639-ben már 3. kiadása jelent meg) segítette. Használta zsidó tudósok magyarázatait, magyarázatos kiadásait. Kiadásába a tudós rabbik hagyományos értelmezésének szövegadatait (masora magna et parva) mégsem építette bele, és nem közölt további szövegkritika jegyzeteket sem. Tanulmányaiból azt szűrte le, hogy nem tekintendők eltérő olvasatnak az írnokok és nyomdászok hibái (§ 24: Sphalmata Scribarum et Typothetarum). A kéziratos forrásokban található eltéréseket is főként a keleti és nyugati kéziratok közötti különbségekből (dialektus és a kiejtés jelölésmódja), valamint a különféle iskolák hagyományából eredeztette. A terjedelmet nagyon megnövelte volna a helyesírási és szóalakbeli adalékok közlése, hisz ezer számra lehetett volna ilyen eltéréseket gyűjtenie, ezek azonban a héber nyelvet tanuló kezdőnek nem szükségesek. Kiadása aprólékos gondossággal, háromszoros korrigálás árán született. Ő maga végezte a munka zömét, de tőle függetlenül átnézte a szöveget nyomdásza Jehuda Loeb ben David Neumarkt (alias Levin David) (†1723) és Heinrich Knebel is. Amellett levelezett szakértőkkel, Leusdennel még halála évében (†1698) is több levelet váltott. A nehéz helyek értelmezésében Johann Sostmann, Christian Zoega és Gabrielo Goddeck volt az, akikkel szintén olvasatokat vitatott meg, és korrektúrát is küldött nekik. Leusdennek úgy jelezte (1698. május 10-én), hogy ugyanazon év szeptember-október tájára már az átnézést befejezheti tervei szerint.[51] Az előre nem látott szövegértelmezési és javítási aprómunkával azonban még egy évnél több idő telt el, mert valószínűleg csak az 1699. év végén keltezett előszó idejére sikerült a tervezett befejezés, utána a nyomtatás és bekötés elhúzódása miatt 1700. március végén jutott el a fejedelemhez az ajánlott példány.

A 18. század egymást követő (és egymással versengő) kiadásai többek között az övére alapoztak.[52] Szemlélteti ezt a Johann Heinrich Maius (1653–1719)

[50] Maga Jablonski vállalta a Joachimsthaler Gymnasium igazgatását 1712-től haláláig, ahol a kiadásban segédkező Knebel volt a héber tanár.

[51] „His [id est libri *Cetubim*] absolutes, iam ad Propheticos regredimur, mense Septembri vel Octobri codicem absolutum Iuri exponere paramus" . Idézi TALABARDON 479.

[52] Ilyen J. H. MICHAELIS kiadása, amely a héber szöveg variáns olvasatait közli (Halle, 1720). Egyébként például Eberhard van der HOOGHT (Amsterdam–Utrecht, 1705) kiadása, amely végső soron minden modern kiadás egyik legfontosabb előzménye, vagy D. H. OPITZ kiadása (Kiel, 1709), szintén az Athias–Leusden-féle 2. kiadás tökéletesített változata, ugyanúgy, mint a Jablonskié.

giesseni professzor héber Biblia-kiadásának címlapszövege: Biblia Hebraica, ad optimorum tam impressorum, speciatim Clodii, Levsdenii, Iablonski, Opitii quam manuscriptorum aliquot codicum fidem collata (Francofurti ad Moenum, 1716).

Athias betűivel készült tehát az 1699. évi kiadás. Szépsége a mai legjobb kiadásokéval vetekszik. Szedésében is vannak apró eltérések a korábbi mintától. Például helyenként más fokozatot használtak, Leusden lapszéli szövegkritikai adalékai másik margóra kerültek, a füzetek számozása nem kurzív, hanem antikva.

Vannak aztán egyéb említésre méltó különbségek. Athias ajánlása a németalföldi rendekhez szól (ordinibus generalibus foederati Belgii). A bibliai szövegtest elé egész sor igen tekintélyes és hazánkban is gyakran emlegetett németalföldi teológus ajánlása járul. Johann Leusden (korábbi, 1657. május 2-án kelt) ajánlása után még Jacobus Alting, Franciscus Burmannus, Johannes Coccejus, Andreas Essenius, Christianus Scotanus, Johannes Terentius, Allardus Uehtmann, Gisbertus Voetius neve sorakozik az ajánlók között. E mellett elismert rabbik két héber és latin ajánló levele (judicium rabbinorum) szintén olvasható a kötet elején. Név szerint Ishack Abuab, Aaron Serfati, Moseh Raphael de Aguilar, Jehosuah da Silva, Semuel Pinto, Abraham Senior Corronel ajánlotta a kiadványt.

Ezeket Jablonski természetesen mind elhagyta. Helyettük saját csaknem négy ívre terjedő értekezésszerű bevezetését illesztette az ajánlás után (*Lectori Philebraeo* D. E. Jablonski). Ezt 1699 karácsony estéjén keltezte (E Museo Berolini 1699. vigilia Nativitatis Domini). Előre bocsátott két lapnyi ajánlása III. Frigyesnek szól.

A bibliai kötet végén táblázat van az egész évre kiterjedő ünnepi olvasmányok rendjéről.[53] Ez megtalálható Athiasnál és sok más kiadásban is. Itt is ad azonban többletet Jablonski, egy második táblázatot, szintén az ünnepekhez kapcsolt bibliai olvasmányokat gyűjti egybe (*böjt, simhat tôrah, hanûkah,* stb.);[54] majd a címlapon is jelölt bibliai könyvek szerinti verseknek a Leusden által összeállított jegyzékét közli.[55] Ez *mnemotechnikai* segítség. A tanuló 2294 vers felsorolását találja (a Daniel Bomberg kiadása óta 23.202 versre tagolt héber bibliai szöveg tizedrészét), ezeket megtanulva a mintegy 1.500 héber gyök (alap-szótő) mintegy 5.642 származékának és szóalakjának a jelentését elsajátíthatja, tehát elmondhatja, hogy a bibliai nyelv alapszókincse birtokában van. Kiadása előtt levelezést folytatott Leusdennel, még a professzor életének utolsó évében (1698) is, akinek számos (de később szövegkritikai szempontból kevés haszonnal járó) variáns olvasatáról helyes megokolással lemondott.

[53] Ssss6b = תקח: לוח כל הפטרות כפי השנה מנהגי כל הקהלות

[54] Ssss8a = לוח קריאת פרשיות המועדים : ב

[55] Catalogus posthumus 2294 selectorum versuum, quibus omnes voces Veteris Testamenti continentur. A kötet végén, a bibliai szakaszok olvasási táblázata után, a):(jelű füzet 7 levelén.

Jablonski bevezető tanulmányában nevezetes liturgikus zenei (hangjegyes) tájékoztató részlet is található.[56] Magyar diákok először itt találkozhattak azzal, amit csupán később a 18. század végétől megjelent teológiai szaktanulmányok kezdtek feszegetni, hogy ti. a héber bibliai szöveg szertartásos felolvasása a hangos és közönséges felolvasástól eltérően énekbeszéd. A gregorián szertartás bibliai előzménye. Nem is nagyon távoli rokonságban van a protestáns istentisztelet régi (a 18. századtól erőszakosan megszüntetett) liturgikus hagyatékával. Jablonski nem csupán hangjegyes alakban közli elsőnek az akcentusok *szefárd* (spanyol zsidók kantiláló dialektusa szerinti) zenei lejegyzését, hanem még egy példát is csatol hozzá, ötvonalas rendszerben, violin kulcsba átírva, és némileg mesterkélten ütemekbe tagolva. A szakirodalom helyenként említi, hogy a 20. század szertartási és zenei kutatásai alapján meglehetősen hűségesen megőrzött gyakorlatot mutat a példaként idézett két bibliai versnek a szefárd kantillációja, azaz Jákóbnak Józsefre mondott áldása (1Móz 48,15–16). A zenei lejegyzéssel a portugál zsidó kolóniába tartozó orvos, David de Pinna (Amsterdam) segítette Jablonskit.[57] Ezt követően hazánkban legközelebb a Herz-féle Biblia magyar változata tartalmazott a 20. században hangjegyes táblázatot is az akcentusok zenei értelmezéséről.[58] Ezekből természetesen élő liturgiai gyakorlat nélkül a szertartási kantillációt megtanulni lehetetlen. A hazai református felsőoktatás erre sem, sőt mindmáig az egykori vagy későbbi héber kiejtésre sem fordított kellő gondot. Mindenesetre 1702-től a liturgikus kantillációval való megismerkedésre először nyílt lehetőség Magyarországon a református teológiai oktatásban Jablonski kiadásának használata segítségével.

Jablonskinak később volt egy sokkal ritkábban megemlített, *kézben hordozónál* is kisebb méretű (zsebbe való) héber Biblia-kiadása 1711-ben. Ebben vannak apró szövegközlési eltérések. A kötetke végén ekkor is közli Leusdennek a héber bibliai szókincset felölelő versjegyzékét. Jóval apróbb betűs voltában ezt a kiadást nem mindenki tudná ma használni. Debrecenben ennek is csupán egy címlaptalan, csonka példánya maradt a láthatóan huzamos használat miatt.[59] Tipográfiája érthetően teljesen más, mint az in quarto formátumú kiadás. Nem fóliált, hanem paginált a kötet, 256, 225, 524 lap terjedelmű a bibliai szöveg. Nem fametszetes, hanem szedett körzetekkel díszített minden részcímlap, a bibliai könyv szövege azonnal folytatódik a verzón. Egy kivételével ezek a címlapok

[56] c1a—c2b

[57] Távolról hasonlót korábban Reuchlinnál találunk 1525-ben, de nála a 16. század általános zenei gyakorlatával egyezően tenorpraxis szerint, tehát a felolvasó dallamot a tenor szólamba helyezte, ez három másik szólam keretébe illeszkedik. Ez értelmetlen és teljesen hiteltelen anakronizmus; de hasonlót képzeltek a hajdani jeruzsálemi templom szertartási gyakorlatáról a 18. században.

[58] *Mózes öt könyve és a haftárák.* ספר המשה חומשי תורה עם החפטרות Bp. 1939–1942. 2. (reprint) kiadás Bp. 1984. 3. reprint kiadás 1996. Joseph Herman HERTZ londoni főrabbi értelmezésének magyar fordítása tartalmazza az első kötet végén a a G. PRINCE és H. MAYEROWITSCH összeállításában a tóra-felolvasás (426–428) és a haftára-felolvasás (432–433) dallamait.

[59] Sz 1674 (E 1109) jelzetű

számozatlanok. Csak héberül olvasható rajtuk a bibliai könyvek felsorolása. A korai próféták címlapja a Tórah vége (256) utáni lapon, a kisprófféták Királyok könyve vége (225) utáni lapon következnek, a hagiographa címlapja a számozatlan 237. lap. A nyolcleveles füzeteket nem betűjellel, hanem számozással különíti el a nyomda. 43 teljes ív, a 44. csupán 4 leveles ív, elöl (címlappal és előszóval) valamint Leusden említett jegyzéke a végén hagyományosan)(jelölés 4, illetve 6 levél. 145 × 80 mm méretű a kötetke. A szövegtükör (a bibliai könyv nevét héberül tartalmazó élőfejjel együtt) 125 × 60 mm, ezen kívül még a margón olvashatók a versszámok, és alul a custos.

A negyedrét kiadás 1699-es héber szövegében való gyors eligazodást szolgálják a lapszéleken olvasható latin tartalmi tájékoztatók (*lemmák*, fejezetenként és perikópánként). Ezek szövege lényegesen eltérő Athias korábbi változatától. Jablonski átfogalmazta és megrövidítette a legtöbbet. Lássunk ennek példázására három szemelvényt.

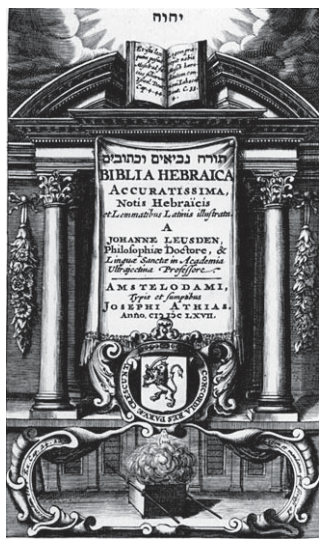
Athias (1667)	Jablonski (1699)
Bírák könyv (Judicum)	
Cap. XIII. *Rursum Israëlitae, ad idola conversi, subiecti Philistaeis, per 40 annos poenas perfidia dederunt. 3. Ea tempestate Angelus uxori Manoae, diu sterili, apparet: nunciatque ei, fore út, puerum ederet libertatis vindicem. Etiam Viro, multum precibus istud expetenti, divinae illius visionis gratia fit.*	Cap. XIII. *Israel a Philistaeis oppressos, uxori Manoae hactenus sterili ab Angelo filius, libertatis vindex promittitur.*
Zsoltárok könyve (Liber Psalmorum)	
Psal. XC. *Psalmus Mosis servi Dei, divinum auxilium et gratiam en hujus vitae miseriis implorantis; utque populo suo, multiplici certamine et afflictionibus exercito, pacem et quieta tempora largiri dignetur, orantis.*	Psal. XC. *Moses vitae humanae fragilitatem et molestias graphici depingit.*

2 Krónikák 36,22 (Secundus Liber Chronicorum)

Illa per annos LXX. captivae, sub intia Cyri Regis demum in fines patrios reducitur.	*Genti per LXX. annos captivae Cyrus in patriam redire permittit.*

(4)

Ráday Gedeont külföldi tanulmányútján apja Jablonski gondjaira bízta. Berlinben a már többször említett Joachimium Gymnasiumban taníttatta előbb, ott működött a héber Biblia kiadását kezdeményező és a kiadásban részt vállaló kolléga, Johannes Heinrich Knebel hébertanár, őt a Biblia címlapja is föltünteti. Jablonski maga mondja a kiadás kezdeményezőjének. A magyar ifjú tanulását később is Jablonski, a régi barát kísérte figyelemmel, Odera-Frankfurt református egyetemére is ő maga vitte át 1732 húsvétján. Apja halála után Gedeon innen tért haza 1733 nyarán.[60] Tanulmányútján bőséges alakalma nyílt arra, hogy megismerkedjék Jablonski kiadványaival, egyesítő törekvéseivel, többek között túlzás nélkül vélhetjük, hogy tudnia kellett a Biblia és a Talmud kiadásáról.

Athias–Leusden-féle héber Biblia 1667. évi második kiadásának rézmetszetes címlapja

Szélesebb körben jellemző volt az akkoriban külföldön tanuló magyar református diákokra a Halle és Jéna, valamint Odera-Frankfurt egyetemére járás. Az összefüggések részletekben még néhol hasonlóan feltáratlanok, mint a 16–17. század pfalzi kapcsolatai. Ráday Pál ismeretségi körébe tartozott például az Odera-Frankfurtban professzorkodó Gyöngyösi Árva Pál (1668–1743) is, aki Kassáról száműzetésbe kényszerült.

De vajon ki és mi hatott a szintén tanult (valószínűleg külföldi egyetemen is)[61] ifjabb Komáromi Csipkés György döntésére?

Komáromi Csipkés professzor fiának tanulmányairól semmi pontosabbat nem tudunk, de a 17. században még a világi pályára készülők bibliai nyelvekben való jártassága sem volt ritka. Atyja örökségét tisztelve megtanulhatott angolul és héberül is.

[60] Vö. SEGESVÁRY Viktor: i. m. 34, 190.

[61] G. Henk van de GRAAF szerint „*Komáromi György* — Tanult Leidenben, de nincs a beírtak között." *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795.* [Kolozsvár] 1979, 233. — Itt is megköszönöm Szabadi István levéltárigazgató és Baráth Béla adjunktus szívességét, akik a kevés eredménnyel járó keresésben segítettek.

Feltételezések alapján nem dönthetjük el, milyen tájékozódásra volt módja, kitől és milyen eligazítást kapott itthon vagy tanulmányútján? Azért nem, mert a 17. század utolsó harmadának (beleértve a protestánsok gyász-évtizedét) és a Rákóczi-féle szabadságharc idejének zavaros állapotai között szétszóródott és megsemmisült dokumentumok hiányában jelenleg nem találunk kielégítő választ. Debreceni tanároknak, Gyöngyösi Árva Pál körének és másoknak a hatását gyanítanunk kézenfekvő, de egyelőre csak találgathatunk, és a további kutatás céljaként említhetjük, hogy túl sok a bizonytalanság. Tekintsük át, mit ismerünk és gyanítunk.

Első látásra kétséges, hogy a seniornak vagy a juniornak szólhat Apáti Madár Miklós (Utrecht 1686) Komáromi György debreceni cívisnek címzett ajánlása (hisz más Komáromiak is szép számmal voltak) Apáti Miklós azonos nevű atyja (akkor debreceni főbíró) és mások (például Nagyari József prédikátor) mellett.[62] Kétségtelenné teszi azonban, és külföldi tanulását is valószínűsítheti mindjárt a következő évben Nógrádi K. Benedek hasonló ajánlása (Leiden 1687). Ennek címzése *Georgio C. Comaromi.* Az autor et defendens hozzáfűzi azonosításul az ajánlott atyja nagy hírére-nevére hivatkozást: „Magni Parentis magnarum virtutum hereditario Filio, ad magna quaeque nato, et Viro meorum, quoad vixero, desideriorum".[63] Hasonlóképpen szól később Patai Pap István ajánlása (Utrecht 1705), ez is *Georgio C. Comaromi* íródott, aki ekkor már három éve bihari alispán volt.[64] A városi vezetőség tekintélyes tagjának kellett lennie az 1680-as évek közepe tájától az ifjabbik Komáromi Csipkés Györgynek, azaz felsőfokú tanulmányait itthon és külföldön korábban el kellett végeznie, körülbelül az 1680-as évtized elején. Keveset árulnak el róla egyéb nyomtatott emlékek is. Például a Komáromi Csipkés István bihari és abaúji asszesszor felesége Was Anna tisztességére írott kollégium gyászversek sorában mikor *Idősbik Comáromi György uramtól* búcsúzik az elhúnyt, azaz menye, a 9. számú gyászversben őt „Debreczenben lévő Istennek nyájának, / Már régi időktől Első Bírájának" szólítja, de életéről semmi tanultságára vonatkozó adalékot nem tudunk meg.[65]

Egy évvel korábban halt meg Komáromi Csipkés György felesége (†1722). Keres-eéri Köleséri Sárának szintén megjelent a *halotti emlékezete.* Egyik temető prédikátora Maróthi György későbbi apósa volt, akkor már esperes. Sződi [Csír] István oratiója végéhez közelítve személyesen megszólítja Komáromi Csipkést a háznál végzett szertartáson: „Debreczen Várasának sok esztendők alatt Fő Bírája"!

[62] RMK III. 3402

[63] RMK III. 3449

[64] Inclyti Comitatus Bihoriensis Vice-Comiti Spectantissimo, et Juratae Communitatis Reipublicae Debreczinensis Tribuno gravissimo, et Ecclesiae Dei nutricio benignissimo… RMK III. 4522

[65] Colossus Lachrymans. […] Was Anna Aszszonynak; […] C. Comáromi István Uramnak, […] szerelmes Házas-társának sírbe való tétettetésének idején, […] a' N. Debreczeni Reform: Collegiumtól, emlékezetben hagyattatott Siralmas Oszlop. Debrecen, 1723. 4° A–B = [8] levél (számozatlan). TtREK B 942/f jelzetű kolligátum, 7. szám.

A *költői könyvek* fametszetes részcímlapja Jablonski Bibliájában (balról)

A *nagyprófétáк* fametszetes részcímlapja Athias Bibliájában (jobbról)

Csupa bibliai idézetekkel szólítja: „Ifjúságodtól fogva való kedves Feleségednek, Úri Házadnak Építőjének el-múlását, tőled való el-válását" említve vigasztalja, életrajzi részletek (életesemények és évszámok, *genealogia* elsorolása) nélkül végzi prédikációját.[66] Hasonló módon emlegeti a másik debreceni prédikátor, Komáromi Mihály a sírba tétetéskor a kiterjedt rokonságot, személyesen magát a főbírót is *Siralomnak szava* című prédikációjában.[67] Sződi István azonban a bevezetőben elmondja, hogy Komáromi Csipkés felesége 49 évesen halt meg, 1673-ban született, 1688-ban házasodtak össze, 34 esztendei házasságban 14 gyermekük született, közülük öten vannak életben.[68] Mindezt elismétli Viski Pál debreceni tipográfus *Columna Epicedica* című echós versekben írt búcsúztatója: „Háromszor tíz és négy Esztendő vólt él'tem / Véled együtt, kedves Comáromi Györgyem! / Mellyekben Fiakat, 's Lyányokat neveltem: / Kétszer hetet, észszel mint fel-*értem*: (Echo) *értem*".[69]

Összegezzünk. Az ifjabb Komáromi Csipkés György 1660 táján születhetett. 1675 körül léphetett felsőbb tanulók közé valahol. Lehetséges-e, hogy helyben sem vagy apja egykori iskolájában (tehát Debrecenben és Patakon) sem tanult? Neve nem található a tógátusok anyakönyvében; ámbár ennek az is lehet oka, hogy mindvégig magántanuló volt, és be sem iratkozott. Az sem lehetetlen, hogy apja más város iskolájába küldte. 1683–1685 között már be kellett fejezni felsőbb tanulmányait, külföldi bujdosását is. A kor szokásai szerint harmincadik évéhez közeledve ideje volt megnősülnie. Éppen 1702-től volt bihari alispán. Körülbelül 1732-ben halt meg. Ez sem egészen biztos. Idősebb lehetett Ráday Pálnál, akivel levelezett is.[70] Feltehetjük, de jelenleg nem dönthetjük el, hogy a Rákóczi-féle szabadságharc idején, vagy már korábban ismerték-e egymást. Elgondolható, hogy Jablonski magyar kapcsolatairól szintén volt tudomása Komáromi Csipkésnek, éppen e miatt esett a választása a héber Bibliának az 1699. évi kiadására. Mindenesetre Ráday Gedeon vásárlása intő példa, felkutatott adatok bizonysága nélkül ezt sem tekinthetjük véglegesnek, csupán feltételezésnek.
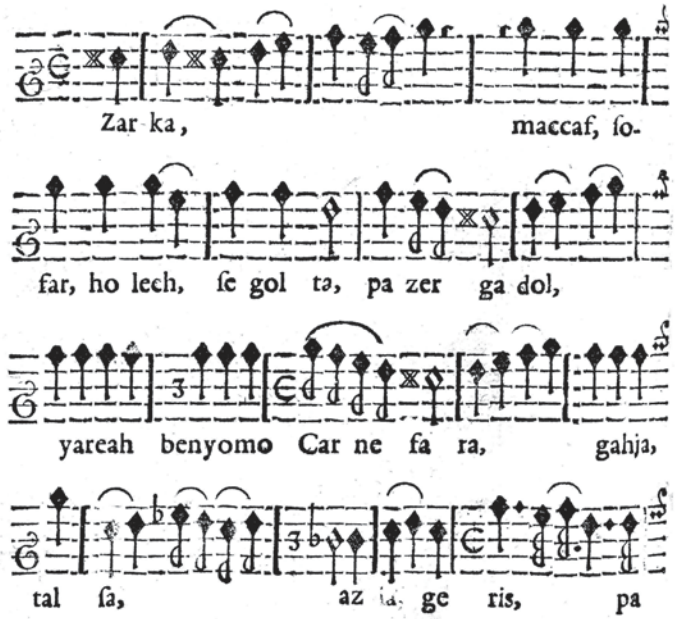
[66] Monumentum Funebre. […] Férjéhez hűséges Feleségnek, […] Comáromi György Urnak, […] szerelmes Házas-társának el-temettetésének idejekor, […] a' Háznál és a' Temető-helyen el-mondattatott, halotti emlékezete. Debrecen, 1722. 4° A–D = [16] levél (számozatlan). TtREK B 942/f jelzetű kolligátum, 6. szám. Az igaz, és Férjéhez hűséges Feleségnek Példája. B3a levél.

[67] *Siralomnak szava.* Debrecen, 1722. Az előző jegyzetben említett nyomtatvány második része.
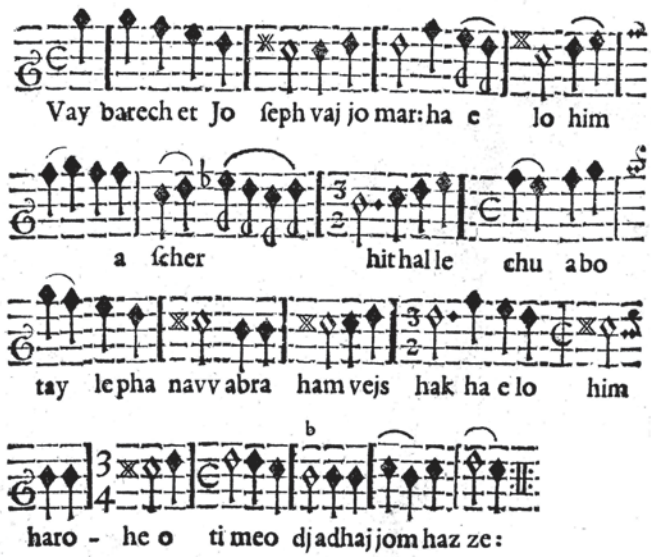
[68] A2b–A3a levél.

[69] D3a levél.

[70] 1717–1719 közötti időből maradtak levelei. Ráday I. Pál iratai. IV. c/2–1. 434–438/a. Vö. L. KOZMA Borbála – LADÁNYI Sándor: *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850. előtti kéziratok.* Budapest, 1982. 2863 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai. Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur 3.)

Akcentusok hangjegyes lejegyzése (részlet)

Jákób áldásának eleje dallamostól a Jablonski-féle Biblia bevezetőjében

A Messiás bevonul Jeruzsálembe. Hírnök jár előtte, Illyés próféta (Élijáhú), hatalmas sóvárt fúj (vö. Mal 3,23–24). A pesachi haggádá (2Móz 12,42) szertartásának egyik részlete, gyakran ábrázolták. Fametszet, in: Seder Birkat Ham-mason, Frankfurt am Oder, 1753.

***

Végül vessünk még egy pillantást a Jablonski-féle héber Biblia debreceni használatára a megmaradt példányok alapján. Jánki Péter idején (1738-ban) 12 példányt kötöttek újra Jablonski kiadásából. A tovább használt és igen elhasználódott példányokat ismét átkötötték a 19. század húszas évei közepén ötbordás barna bőrbe, piros metszéssel, a gerincen *Biblia Hebraica* felirattal. A megmaradtakat a duplumtárból sorolták vissza, tehát még többnek kellett lennie akkor is, de szám szerint tudjuk, hány darab volt még. A köteteket használó diákok neve 1827-től illetve 1828-tól olvasható a kötetek elején és végén. Az egyik példány *Nro 55i quinquagesimo quinto* sorszámot visel a kölcsönözhető példányok sorában, az újrakötés után írta az akkori könyvtáros az ismét használatba vétel kezdetével megegyező évszámot mindkét kötetbe: *Liber Bibliothecae I(llustrissimi) Collegii Ref(ormatorum) Debr(ecinensi) Sign(navit) d(ie)13a Nov(embris) Carol(us) m(anu) pr(opria) Szűts Ord(inarius) Bibliothecar(ius).* Ennek a példánynak az utolsó feljegyzett használója: *Sub cura Josephi Bartha mpr. d(ie) 15. Oct(obris) 837.*[71] A másik meglévő példányban 1864-ig találunk neveket. Később mindkét meglévő példányt a duplumok közé sorolták a 19. század második felében, onnan csak a két világháború között sorolták vissza az állományba. Ép példány nem maradt Debrecenben e kiadásból. Más kiadásokkal együtt még ekkor is több tucat kölcsönözhető példány volt héber Bibliákból, Leusden fogalom maradt

[71] Ezek az Sz 1252 jelzetű példányban olvashatók. Az Sz 1328 jelzetű példány bejegyzéseit korábban idéztem, vö. MKsz 125 (2009) 101.

(görög és héber teljes Bibliája is) a 19. század végéig. Így a kiadás használatát másfél évszázadon át folyamatosan követhetjük.

Mára tehát a negyvenből Debrecenben megmaradt három vagy négy példány az 1702-ben vásároltból.[72] Sima barna papírtáblás bőrkötésük belsejét kézzel színezett piros-fehér-kék előzékpapír burkolja (feltehetően az 19. század húszas éveinek közepén történt átkötés óta). A még használható példányokat (más kiadásokból is) egységesen újra meg újra bekötötték. Ezen példányok alapján látható, hogy oktatásban a 18. század elejétől a 19. század hatvanas éveiig jelen volt Jablonski kiadása.

ש HAGGAI CAP. I. א

אִתְּכֶם בְּשִׁדָּפוֹן וּבִירָקוֹן וּבַבָּרָד אֵת כָּל־מַעֲשֵׂי יְדֵיכֶם
18 וְאֵין אִתְּכֶם אַלֵּי נְאֻם יְהוָה׃ שִׂימוּ נָא לְבַבְכֶם מִן־הַיּוֹם
הַזֶּה וָמָעְלָה מִיּוֹם עֶשְׂרִים וְאַרְבָּעָה לַתִּשְׁעִי לְמִן הַיּוֹם
19 אֲשֶׁר־יֻסַּד הֵיכַל־יְהוָה שִׂימוּ לְבַבְכֶם׃ הַעוֹד הַזֶּרַע
בַּמְּגוּרָה וְעַד־הַגֶּפֶן וְהַתְּאֵנָה וְהָרִמּוֹן וְעֵץ הַזַּיִת לֹא נָשָׂא
כ מִן־הַיּוֹם הַזֶּה אֲבָרֵךְ׃ וַיְהִי דְבַר־יְהוָה שֵׁנִית אֶל־
21 חַגַּי בְּעֶשְׂרִים וְאַרְבָּעָה לַחֹדֶשׁ לֵאמֹר׃ אֱמֹר אֶל־זְרֻבָּבֶל
פַּחַת־יְהוּדָה לֵאמֹר אֲנִי מַרְעִישׁ אֵת־הַשָּׁמַיִם וְאֵת־
22 הָאָרֶץ׃ וְהָפַכְתִּי כִּסֵּא מַמְלָכוֹת וְהִשְׁמַדְתִּי חֹזֶק
מַמְלְכוֹת הַגּוֹיִם וְהָפַכְתִּי מֶרְכָּבָה וְרֹכְבֶיהָ וְיָרְדוּ סוּסִים
23 וְרֹכְבֵיהֶם אִישׁ בְּחֶרֶב אָחִיו׃ בַּיּוֹם הַהוּא נְאֻם־יְהוָה
צְבָאוֹת אֶקָּחֲךָ זְרֻבָּבֶל בֶּן־שַׁאַלְתִּיאֵל עַבְדִּי נְאֻם־יְהוָה
וְשַׂמְתִּיךָ כְּחוֹתָם כִּי־בְךָ בָחַרְתִּי נְאֻם יְהוָה צְבָאוֹת׃

LIBER ZACHARIÆ, HEBRAICE זכריה

CAPUT I א

Prophetæ Judæos reducens ad pœnitentiam seriò hortatur.

בְּחֹדֶשׁ חַשְׁמִינִי בִּשְׁנַת שְׁתַּיִם לְדָרְיָוֶשׁ הָיָה דְבַר־
יְהוָה אֶל־זְכַרְיָה בֶּן־בֶּרֶכְיָה בֶן־עִדּוֹ
5 2 הַנָּבִיא לֵאמֹר׃ קָצַף יְהוָה עַל־אֲבוֹתֵיכֶם קָצֶף׃ וְאָמַרְתָּ
אֲלֵהֶם כֹּה אָמַר יְהוָה צְבָאוֹת שׁוּבוּ אֵלַי נְאֻם יְהוָה
4 צְבָאוֹת וְאָשׁוּב אֲלֵיכֶם אָמַר יְהוָה צְבָאוֹת׃ אַל־תִּהְיוּ
כַּאֲבוֹתֵיכֶם אֲשֶׁר קָרְאוּ אֲלֵיהֶם הַנְּבִיאִים הָרִאשֹׁנִים
לֵאמֹר כֹּה אָמַר יְהוָה צְבָאוֹת שׁוּבוּ נָא מִדַּרְכֵיכֶם
תיר׳ הָרָעִים וּמֵעֲלִילֵיכֶם הָרָעִים וְלֹא שָׁמְעוּ וְלֹא הִקְשִׁיבוּ
ה אֵלַי נְאֻם־יְהוָה׃ אֲבוֹתֵיכֶם אַיֵּהֶם וְהַנְּבִאִים הֲלְעוֹלָם
6 יִחְיוּ׃ אַךְ דְּבָרַי וְחֻקַּי אֲשֶׁר צִוִּיתִי אֶת־עֲבָדַי הַנְּבִיאִים
הלוא

Jablonski Bibliájának egy lapja Athias betűivel

Olyan kiadás forgott a debreceni diákok kezében 1702-től, amely hozzájárult a héber szövegkorpusz kritikai kiadásainak alapvetéséhez; ez a bibliai szöveg a Holt-tenger mellékén fölbukkant kéziratok tanulmányozása után is lényegében változatlan.

[72] TtREK, Bibliagyűjtemény, Sz 1252 (E 1809), Sz 1300 (E 1807), Sz 1328 (E 1806). Korábban egy példány volt azonosítható. Kiderült azonban, hogy van még két hibásan katalogizált csonka példány. Az egyikbe valamelyik diák később a Simoni-féle kiadás megviselt címlapját tette a kötetbe (Halle, 1767), vagy tévesen elcserélte ezzel a kiadással, így a nyilvántartásba téves kiadásként került bele. A másik címlaptalan és végén is megcsonkult példány azonossága szintén rejtve maradt a katalogizálás során, a leírásból elmaradt Jablonski neve, pedig a bevezető megvan; sőt ebben megtaláljuk a többi példányban hiányzó bevezetés végét is (a *d* jelű füzetet). Valószínűleg ugyanez a kiadás a jelenleg lappangó, vagy utóbb átrendezéskor kiselejtezett Sz 1268 (E 1799) jelzetű negyedik címlaptalan és töredék kötet, *Berolini 1699* kiadási évvel, amely azonban a katalógusban Leusden nevével, Jablonski említése nélkül található. Ebből legalább kétharmad vagy talán még több hiányozhatott, a Biblia utolsó része volt meg (Hagiographa, költői könyvek), tehát az Rrr6 שיג [= 317] levéltől talán az Sss6 [= 508] levélig, esetleg még a függelékekkel együtt az utolsó íve is, vagy ebből valamennyi, közben is alighanem hiányosan.

CSABA FEKETE

Jablonski's Hebrew Bible in Hungary. Data and Corrections

Daniel Ernst Jablonski (1660–1741) published his 4to Hebrew Bible in 1699 as a corrected version of the famous second edition by Joseph ben Abraham Athias (Amsterdam, 1667). Later Jablonski also published it in small a format (16mo) in 1711.

The town of Debrecen purchased 40 copies of the large format of this Hebrew Bible in 1702. For the students of the Reformed College special regulations were introduced to restrict usage or loan service of these volumes. To educate Hungarian reformed ministers this edition was in use in Debrecen only up to the second part of the 19th century. Of these forty there have remained in the old library stock three mutilated copies only. There is a fourth, nearly intact copy of the same edition, originally purchased in 1777 by G. Ráday, son of an aristocrat belonging to the Reformed Church. As a young man he studied in Berlin and Frankfurt am Oder, being tutored there by the friend of his father, i. e. Jablonsky.

In historical surveys and other special studies the edition data of this Bible became erroneously mixed up with those of the 17th century Hungarian Bible and consequently became totally misinterpreted. The present study has reviewed the data of the edition in question as well as its usage in education and corrected the earlier false interpretations.